

DE VERKLARING OVER DE GODSDIENSTVRIJHEID VAN HET TWEEDE VATICANAANS CONCILIE

Wie gevraagd wordt de onderwerpen te noemen die door het tweede Vaticaans concilie zijn behandeld zal waarschijnlijk het eerst aan de liturgie of de constitutie over de Kerk denken. Toch is het thema dat tijdens dit concilie voor de meeste en heftigste debatten heeft gezorgd waarschijnlijk wel de godsdienstvrijheid. Onder de concilievaders bestond hierover verschil van mening en het onderwerp zorgde mede voor het dieptepunt van het concilie, de zogenaamde "zwarte week", in november 1964. Tijdens de concilie-jaren werd door de media en de publieke opinie een druk op de Kerk gelegd om over dit thema tot een uitspraak te komen: Was de Kerk vóór godsdienstvrijheid en vóór een democratische samenleving of steunde zij totalitaire regimes die het katholieke geloof beschermden en als staatsgodsdienst hadden aanvaard? Sommigen zagen een erkenning van de godsdienstvrijheid als een teken dat de katholieke Kerk er niet langer aanspraak op maakte de enige ware Kerk te zijn. Anderen zagen juist daarom een gevaar in een conciliaire Verklaring over dit thema. Maar in communistische landen werd de Kerk vrijheid van godsdienst ontzegd; vele gelovigen leden onder vervolging. In deze landen zou de Kerk ermee gebaat zijn wanneer het concilie de onderdrukking op het stuk van de godsdienst openlijk zou verwerpen.

Dignitatis Humanae, zoals het concilie-document over de godsdienstvrijheid naar zijn begin-woorden is gaan heten, heeft dan ook niet alleen het recht van iedere menselijke persoon op godsdienstvrijheid tot onderwerp, maar ook de vrijheid van de Kerk om het geloof te verkondigen en eigen apostolaatswerken te initiëren en te leiden.

I. WAAROM GODSDIENSTVRIJHEID?

De godsdienstvrijheid wordt in de Verklaring gefundeerd op de menselijke waardigheid, op een bepaalde opbouw van de maatschappij en een staatsbegrip, namelijk de democratische rechtsstaat en tenslotte op de handelwijze van Christus zelf en de vrijheid van de geloofsdaad.

A. De vrijheid van de geloofsdaad

Recht op godsdienstvrijheid in de zin van niet gedwongen te mogen worden tot geloof, heeft in het Concilie de minste moeilijkheden gegeven. De Kerk heeft altijd al geleerd dat niemand gedwongen mag worden om gedoopt te worden: "Nemo invitus baptizetur". Het meeste bekende kerkelijk document over dit thema is waarschijnlijk een brief van paus Innocentius III aan de Bisschop van Arles uit het jaar 1201 en ook oudere kerkelijke documenten spreken zich hierover uit [\(1\)](#). In de Handelingen van de Apostelen wordt uitdrukkelijk vermeld dat degenen die de verkondiging van de apostelen aannamen, zich lieten dopen (bijv. Hand. 2,41). Zowel het huidig kerkelijk wetboek (1983) als het voorgaande (1917) drukken de noodzaak van deze vrijheid uit doordat zelfs in stervensgevaar een volwassene alleen mag worden gedoopt wanneer hij op een of andere wijze blij heeft gegeven van de intentie dit sacrament te willen

DE VERKLARING OVER DE GODSDIENSTVRIJHEID VAN HET TWEEDE VATICAANS CONCILIE

ontvangen (c. 865 §2; CIC '17 c. 752 §2). Wie het gebruik van zijn verstand heeft en tegen zijn wil het doopsel zou ontvangen, is niet geldig gedoopt. Het ontvangen van het doopsel veronderstelt dan een minimum aan persoonlijk geloof.

De Verklaring wijst hierop en haalt talrijke teksten van kerkvaders en oude kerkelijke schrijvers aan om dit punt te onderstrepen: geloven is per definitie een vrije menselijke daad en niemand mag dan ook gedwongen worden om tegen zijn wil in het geloof te aanvaarden (DH 10).

B. De handelwijze van Christus zelf

De Heer zelf heeft niet van zijn wondermachten gebruik gemaakt om mensen tot bekering te brengen, maar integendeel hen opgeroepen zich te bekeren. Hij hield de apostelen tegen en wees hen op strenge toon terecht, toen zij vuur uit de hemel wilden afroepen om Samaritanen te verdelgen die hun Heer niet wilden ontvangen (Lc. 9, 53-55). Christus verweet Zijn toehoorders wel hun ongeloof, maar maakte nooit gebruik van geweld of van wonderen om hen tot aanvaarding van Hem te dwingen. Dignitatis Humanae wijst erop dat de Kerk ook hierin het voetspoor van de Heer moet volgen (DH 11-12).

C. De waardigheid van de mens

Het thema van de waardigheid van de mens werd door de concilievaders zo cruciaal bevonden dat het de naam heeft gegeven aan het gehele document over de godsdienstvrijheid. En terecht, want dit gegeven verbindt de twee argumenten die we zojuist hebben besproken en de beide hierna te noemen redenen die over de opbouw van de maatschappij gaan.

De mens is het hoogtepunt van de schepping, geschapen naar het beeld en de gelijkenis van God, en al is het mens-zijn door de zondeval ontlusterd, nog steeds komt die grote waardigheid van de mens tot uitdrukking met name in verstand, geweten en vrijheid van de mens. Het concilie behandelt deze thematiek meer uitdrukkelijk in de pastorale constitutie *Gaudium et spes* (m.n. nrs. 12-17). De mens is pas werkelijk vrij, wanneer hij handelt overeenkomstig het beeld van God dat Hij in zich draagt en niet vanuit passies of dwang. Deze vrijheid is volgens *Gaudium et spes* n. 17 het teken bij uitnemendheid van het beeld van God in de mens. "De waardigheid van de mens vereist dus dat hij handelt in welbewuste en vrije keuze, persoonlijk, namelijk van binnen uit bewogen en aangezet, en niet door een blinde innerlijke drift of door louter uiterlijke dwang" (GS 17).

Deze waardigheid van de mens brengt met zich mee dat zijn geloofsdaad een vrij antwoord op Gods genade moet zijn, zoals we hiervoor hebben gezien, en tegelijk dat er geen organisatievorm kan zijn die hierin boven de mens gesteld mag worden, zoals we in de beide volgende punten zullen uitwerken.

DE VERKLARING OVER DE GODSDIENSTVRIJHEID VAN HET TWEEDE VATICAAANS CONCILIE

D. De opbouw van de maatschappij

Al ver voor het tweede Vaticaans concilie was in kerkelijke documenten beklemtoond dat het doel van de burgerlijke maatschappij het welzijn van de mens moest zijn en dat de rechten van de individuele mens gerespecteerd moesten worden: "De staat is er voor de mens, de mens is er niet voor de staat"[\(2\)](#). Uit het feit dat aan de mens bepaalde onschendbare rechten toekomen, volgt al dat de macht van de overheid niet onbeperkt kan zijn. Maar met name in de uitwerking van het zogenaamde "subsidiariteitsbeginsel" komt tot uiting dat de menselijke persoon in de maatschappij centraal moet staan. Dit beginsel, dat heden ten dage door bijna iedere politicus wordt beleden, werd voor het eerst door de encycliek Quadragesimo anno (1931) van paus Pius XI voorgehouden; het geeft aan dat de burgerlijke overheid zich dienstbaar moet opstellen naar de burgers en hun organisaties door hun de mogelijkheid te geven zelf de initiatieven te ontwikkelen waartoe zij in staat zijn, en dat de overheid hen daarbij moet steunen [\(3\)](#).

Op deze wijze wordt de burgerlijke overheid gezien als instantie ten dienste van het algemeen welzijn, ten behoeve van het samenleven van de burgers in de maatschappij, waarbij de menselijke persoon en diens waardigheid centraal blijft staan [\(4\)](#). In deze visie komt al tot uiting dat de staat zich dienstbaar moet opstellen en de burgers een noodzakelijke vrijheid moet laten. Het subsidiariteitsbeginsel wordt weliswaar niet uitdrukkelijk in de Verklaring over de godsdienstvrijheid vermeld, maar het wordt toegepast op de organisatie van het onderwijs (vrijheid van onderwijs) in nr. 5 van de Verklaring en ligt duidelijk mede ten grondslag aan wat over de godsdienstvrijheid wordt gezegd vooral in de nrs. 3-7.

DE VERKLARING OVER DE GODSDIENSTVRIJHEID VAN HET TWEEDE VATICAANS CONCILIE

E. Het staatsbegrip van Dignitatis Humanae

De punten die tot nu toe zijn genoemd leverden in feite geen grote moeilijkheden op tijdens het concilie. Ze behoorden tot de algemeen aanvaarde leer zoals die al vaker door verschillende pausen was uiteen gezet.

Voorts bestond er geen verschil van mening over, dat het de taak van de burgerlijke overheid is te zorgen voor het tijdelijk algemeen welzijn (vgl. DH 3 in fine), zoals het de taak van de Kerk en de kerkelijke overheid is om het geestelijk welzijn te behartigen. Minder algemeen was de overeenstemming echter over de uitspraak van Dignitatis Humanae dat de burgerlijke overheid haar grenzen overschrijdt wanneer zij zich aanmatigt godsdienstige handelingen te regelen of te belemmeren (DH 3 in fine) en dat zij de juridische gelijkheid onder de burgers nooit mag schenden om religieuze redenen (DH 6 in fine), want verschillende concilievaders zagen een goede heerser ook in zijn bestuur als dienaar van de Kerk. In feite trekt de Verklaring over de godsdienstvrijheid hier de conclusie uit alles wat de kerkelijke documenten tot dan toe hadden gezegd over de centrale plaats van de menselijke persoon in de maatschappij, de gerichtheid van die maatschappij op het tijdelijk algemeen welzijn en uit de ontwikkeling van een democratische maatschappijvisie, die door het leergezag niet verworpen, maar eerder ondersteund was. Zo had paus Leo XIII in zijn encycliek Diuturnum illud van 29 juni 1881 en later in de encycliek Immortale Dei van 1 november 1885 al verklaard dat de democratische regeringsvorm niet tegen de katholieke leer was (5). De leer van Dignitatis Humanae gaat uit van de rechtsstaat, waarbij aan de burgerlijke overheid slechts een beperkt takenpakket toekomt met het oog op het tijdelijk algemeen welzijn van de burgers (6). In deze visie is de burgerlijke overheid een "instantie" die bepaalde taken vervult ten behoeve van het samenleven van de burgers in een maatschappij, maar die overheid is niet meer een vorst of een heerser die zijn vaderlijke zorgen uitstrekt over onderdanen die hij ook op godsdienstig gebied op het goede pad tracht te houden. Hier lag het grootste verschilpunt tussen de grote meerderheid van de concilievaders en een kleine minderheid die de ideale staatsvorm wat meer in de richting van een autocratisch regime als dat van Franco of Salazar zag liggen.

DE VERKLARING OVER DE GODSDIENSTVRIJHEID VAN HET TWEEDE VATICANAANS CONCILIE

II. ENKELE MISVERSTANDEN

Tijdens en na het tweede Vaticaans concilie werd beweerd dat de katholieke Kerk haar aanspraak had opgegeven de enige ware Kerk te zijn en dat nu iedereen zelf gerechtigd was om te kiezen welke godsdienst hij zou willen aanhangen. Ook werd gezegd dat de katholieke Kerk de leer verlaten had die paus Pius IX beleden had toen hij de godsdienstvrijheid afwees.

Deze beweringen berusten op allerlei misverstanden. Sommige van die misverstanden speelden ook tijdens het concilie een rol.

Zo werd voor een aantal concilievaders pas geleidelijk aan duidelijk dat de voorgestelde tekst van de Verklaring over de godsdienstvrijheid niet wilde beweren dat ieder mens zelf maar moest kijken aan welke godsdienst hij de voorkeur gaf, alsof er geen objectieve waarheid bestond. Integendeel, de Verklaring zegt heel uitdrukkelijk dat iedere mens moet zoeken naar de waarheid en de plicht heeft die waarheid aan te hangen, maar dat die waarheid moet worden gezocht op een wijze die is aangepast aan de waardigheid van de menselijke persoon (DH 3). Dat wil zeggen: je kunt de (geloofs)waarheid niet opleggen, maar eenieder moet zich die persoonlijk eigen maken.

Godsdienstvrijheid betekent niet dat men moreel vrij is om zelf een geloof naar zijn gading te kiezen, maar wel dat daar geen staatsdruk (juridisch vrij) op mag worden uitgeoefend, omdat ieder zich die waarheid persoonlijk moet eigen maken en de waardigheid van de mens zodanig is dat daaruit voortvloeiende rechten niet geschonden mogen worden, ook al verkeert die mens in dwaling: de dwaling heeft geen rechten ("error non habet ius"), maar een dwalende mens behoudt wel degelijk rechten ("homo errans habet iura").

Hier ligt een verschil met de godsdienstvrijheid waar paus Pius IX over had gesproken en die hij verworpen had. Paus Pius IX leefde in een tijd dat het begrip "mensenrechten" een andere betekenis had en nog verbonden was met de idealen van de Verlichting, zodat de katholieke Kerk liever wat afstand bewaarde [\(7\)](#); ook ging deze paus nog niet uit van een democratische staatsvorm zoals wij die nu kennen en hij veroordeelde een godsdienstvrijheid in morele zin, die eigenlijk een soort van onverschilligheid is en een ontkenning van de objectieve waarheid [\(8\)](#).

Sommige concilievaders die uitgingen van deze niet-democratische staatsvorm konden "godsdienstvrijheid" alleen in deze morele zin verstaan en hadden derhalve aanvankelijk grote moeite met de inhoud van de conciliaire Verklaring. In hun opvatting kon er slechts sprake zijn van tolerantie op het stuk van de godsdienst. De staatsoverheid zou wel om goede redenen kunnen bepalen dat andere religies dan de katholieke godsdienst worden getolereerd, maar men zou niet moeten spreken van een recht op godsdienstvrijheid.

Om hierover geen misverstand te laten bestaan bevestigden de concilievaders in de inleiding tot de Verklaring Dignitatis humanae (DH 1), dat zij ervan overtuigd zijn dat de enige ware godsdienst zich bevindt ("subsistere") in de katholieke en apostolische Kerk (vgl. LG 8). Er bestaat een morele verplichting om het ware

DE VERKLARING OVER DE GODSDIENSTVRIJHEID VAN HET TWEEDE VATICAANS CONCILIE

geloof te belijden en aan te hangen. De Verklaring voegt eraan toe dat het nieuwe dat zij naar voren brengt, steeds met het oude verenigbaar is ("nova semper cum veteribus congruentia", DH 1). Er is sprake van een ontwikkeling omdat er nieuwe omstandigheden zijn, de leer over de mensenrechten ontwikkeld is en nieuwe staatsvormen zijn ontstaan, maar de leer over de godsdienstvrijheid is wel in een heel andere context komen staan, maar in zichzelf niet veranderd (vgl. DH 1).

DE VERKLARING OVER DE GODSDIENSTVRIJHEID VAN HET TWEEDE VATICAANS CONCILIE

III DE VRIJHEID VAN DE KERK

In het licht van de leer over de godsdienstvrijheid, is duidelijk dat de katholieke Kerk geen bijzondere positie meer nastreeft in de maatschappij. In *Dignitatis humanae* 6 neemt de Kerk principieel afstand van het fenomeen "staatsgodsdienst", dat bij andere christelijke gemeenschappen nog steeds bestaat, terwijl ook verschillende niet-christelijke godsdiensten geen scheiding van godsdienst en staat aanvaarden. De katholieke Kerk accepteert alleen een bijzondere burgerlijke erkenning "uit hoofde van bijzondere omstandigheden" (bijvoorbeeld omdat bijna alle inwoners van het land katholiek zijn), mits "tegelijk het recht van alle burgers en van alle religieuze gemeenschappen op godsdienstvrijheid" wordt "erkend en geëerbiedigd" (DH 6).

De katholieke Kerk eist wel het recht op om haar zending vrij te kunnen uitoefenen. Deze vrijheid houdt het recht in "om aan alle volkeren het Evangelie te verkondigen, ook met gebruikmaking van de haar eigen sociale communicatiemiddelen en onafhankelijk van gelijk welke menselijke macht. Het komt de Kerk toe overal en altijd de morele beginselen, ook met betrekking tot de sociale ordening, voor te houden en een oordeel uit te spreken over welke menselijke aangelegenheden ook, voor zover de grondrechten van de menselijke persoon of het geestelijk heil van de mensen dit vereisen".

Dit recht baseert de Verklaring over de godsdienstvrijheid enerzijds op de opdracht die haar van Godswegen is gegeven, anderzijds op de godsdienstvrijheid die aan alle mensen en alle gemeenschappen toekomt (DH 13 in fine).

De vrijheid van de Kerk ("*Libertas Ecclesiae*") is sinds het concilie het uitgangspunt en het grondbeginsel in de betrekkingen van de Kerk met welke burgerlijke overheid dan ook (DH 13,1). Dit grondbeginsel is reeds in een grote hoeveelheid concordaten en andere overeenkomsten met staten en internationale organisaties tot uitdrukking gebracht.

DE VERKLARING OVER DE GODSDIENSTVRIJHEID VAN HET TWEEDE VATICAAANS CONCILIE

BESLUIT

De Verklaring over de godsdienstvrijheid van het tweede Vaticaans concilie betekent geenszins een relativering van de waarheid of van de morele verplichting de waarheid te zoeken en te aanvaarden, die door de zalige paus Pius IX in zijn Syllabus errorum was onderstreept. De Verklaring zet wel een aantal gegevens uit de sociale leer en uit de constante traditie van de Kerk bij elkaar en brengt ze met elkaar in verband, waarbij in feite de conceptie van de staat als rechtsstaat wordt overgenomen; daardoor wordt de noodzaak van het democratisch gehalte van de burgerlijke maatschappij onderstreept. De bindende factor van de argumenten die in de Verklaring naar voren worden gebracht om aan te geven dat een mens zijn morele verplichting in vrijheid moet kunnen vervullen, ligt in de waardigheid die de Schepper aan de mens heeft meegegeven toen Hij hem schiep naar Zijn Beeld en Gelijkenis (vgl. Gen. 1,26).

Dr. J.W.M. Hendriks, pr.

DE VERKLARING OVER DE GODSDIENSTVRIJHEID VAN HET TWEEDE VATICAANS CONCILIE

Voetnoten

[1\)](#) DENZ. 781; 4e Concilie van Toledo, c. 57, vgl. G. VAN NOORT, J. VERHAAR, *Tractatus de sacramentis*, deel 1 (Hilversum, 1927[4]), nr. 230.

[2\)](#) P. LEO XIII, Enc. *Rerum novarum*, 15 mei 1891, DENZ. 3265; P. PIUS XI, Enc. *Quadragesimo anno*, 15 mei 1931, DENZ. 3728; IDEM, Enc. *Divini Redemptoris*, 19 maart 1937, DENZ. 3772: "..Civitas homini, non homo Civitati.."; P. JOHANNES XXIII, Encycl. *Mater et magistra*, 15 mei 1961, DENZ. 3935-3953, hier 3949.

[3\)](#) DENZ.. 3738.

[4\)](#) vgl. P. PAULUS VI, toespraak tot het Latijnsamerikaanse episcopaat, 6 sept. 1968, DENZ. 4483-4484.

[5\)](#) DENZ. 3150-3151; 3165. 3173-3174; zie ook Encycliek *Libertas praestantissimum*, 20 juni 1888 eveneens van paus Leo XIII, DENZ. 3245-3255, hier met name 3254.

[6\)](#) Vgl. GS 31 en 75; P. PAULUS VI, Apostolische Brief *Octogesima adveniens* van 14 mei 1971, DENZ. 4502.

[7\)](#) Vgl. J. PUNT, *Die Idee der Menschenrechte. Ihre geschichtliche Entwicklung und ihre Rezeption durch die moderne katholische Sozialverkündigung* (Abhandlungen zur Sozialethik 26, Paderborn etc., 1987), pp. 175vv.

[8\)](#) DENZ. 2915; 2955; 2977-2979.